

ванні національної ідентичності, він в той же час застерігає від перетворення нових історичних концепцій походження українського народу та його державності в обов'язкові. Я. Ісаєвич зазначає, що тяглість історичного процесу на українських землях від часів Київської Русі зафіксована в історичній свідомості й відображена у численних пам'ятках кінця XVI — початку XVII ст. з “виходом на історичну арену козацтва” (с. 37). Але треба враховувати специфіку цих пам'яток, які вийшли з кола церковних діячів, що єдналися навколо Києво-Печерського монастиря та братства. У боротьбі проти унії вони привернули на свій бік козацтво, зробили його захисником православ'я і політично зорієнтували на Московську державу як єдино вірну. Козацтво в їхніх творах представлено як нащадок того “яфетороського народу”, який з князем Олегом ходив під Царгород. Чи не була це швидше політична ідея, аніж пошук ідентичності? Коли автор стверджує, що “без національного міфу неможлива нація” (с. 184), то складається враження необхідності творення цього міфу сьогодні. Безперечно, для розбудови української держави необхідна національна ідея, але, здається, більш важливо не стільки акцентувати увагу на цьому, скільки прагнути гармонійно поєднати національну ідею з ідеалами громадського суспільства, не рефлексувати старою ворожнечою та неприязню.

Цікаві розвідки автора, присвячені проблемам пошуків політичної ідентичності української держави. Бачення такого авторитетного вченого, яким є Я. Ісаєвич, можливих моделей політичних відносин з сусідніми державами з урахуванням історичних традицій, геополітичної ролі України в сучасних інтеграційних процесах могло б пригодитися нашим політикам, якби їм властиво було дослухатись і цінувати думки вчених.

Загалом, збірник статей і нарисів Я. Ісаєвича викличе інтерес не лише спеціалістів, а й широкого кола читачів, які знають і цінують його праці.

О. М. ДЗЮБА (Київ)

В. О. Щербак

**ФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XV — СЕРЕДИНА XVII ст.)**

К., 1997. — 180 с.

Тільки в незалежній Українській державі було нарешті ліквідовано “табу” на вивчення історії українського козацтва, накладене імперською владою. Останнім часом у світ вийшов ряд перевидань класичних творів української історіографії, що належать перу В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, А. Скальковського, Д. Яворницького та ін., надруковано масу статей і книжок сучасних авторів. На жаль, доводиться констатувати, що серед цієї маси домінують популярні, нерідко безграмотні писання, автори яких у погоні за читачем не гребують навіть оккультизмом. Праць істориків-професіоналів ще дуже й дуже мало, бо мало і самих спеціалістів. Однак останні, незважаючи на скрутні умови, час від часу радують читачів своїми новими творчими здобутками. Одним із свідчень цього є рецензована монографія.

В. О. Щербак — не новачок у цій галузі. Він ще у 80-х роках успішно досліджував козацькі повстання напередодні Національно-визвольної війни. Тепер же науковець розширив коло своїх зацікавлень і здійснив

вдалу спробу розв'язати значно складнішу проблему і водночас ряд похідних від неї. Слід підкреслити, що науковий пошук В. О. Щербак здійснюється у традиційному річищі, причому в це поняття ми вкладаємо позитивний зміст. Мова йде про використання методів наукового пошуку, розроблених попередниками, їх творчого доробку в цілому, побудування висновків на міцному фундаменті джерел, серед яких знаходимо й архівні (з архівосховищ України та Польщі), тощо. Автор чи то заради економії місця, чи то з притаманної йому манери уникає безпосередньої полеміки з дискусійних питань, бажаючи детальніше розкривати свою точку зору. Це, звичайно, має свої переваги, надає роботі більшого академізму, однак часом і шкодить, про що мова йтиме нижче.

Після стислого, але насиченого інформацією вступу (тут, зокрема, подано нарис історіографії досліджуваної проблеми), автор звертається у першому розділі до генези й становлення козацтва в Україні. Він слушно, як на наш погляд, зазначає, що українське козацтво починає свій відлік з XV ст., підкреслюючи, що відомі на сьогодні джерела “не дають підстав для твердження про пряму спадковість козацтва від войовничої давньоруської людності, яка проживала в цьому регіоні” (с. 15). Водночас В. Щербак допускає існування, скажімо так, протокозацтва у XII—XIII ст., маючи на увазі бродників (берладників), а пізніше (XIII—XIV ст.) — військову служилу людність України в часи великого князя литовського Вітовта та ін. Можна в принципі погодитися з автором і коли він робить висновки про причини походження козацтва, вбачаючи насамперед такі, як необхідність протидії агресії Османської імперії, розвиток уходництва, соціальні фактори. Добре проаналізоване питання про джерела формування українського козацтва, зокрема висновок про домінацію представників трудящих мас. Вказується і на організуючу роль вихідців з панівного класу, насамперед боярства (тут В. Щербак поділяє точку зору чернігівського дослідника С. Леп'явка). Слушно підкреслюється роль Запорозької Січі як ядра консолідації козацтва, з появою котрої воно зросло чисельно й організаційно, коли авторитет козацтва як потужної мілітарної сили поширився далеко за межі України. Щодо часу появи першої Січі, то тут автор дотримується точки зору, що Січ Дмитра Вишневецького Байди була швидше прототипом Січі класичної. На наш погляд, існуючі джерела дають змогу трактувати Хортицьку Січ вже як першу з восьми дніпрових Січей. Її ж певна нестандартність пояснюється насамперед тим, що вона існувала найкоротший період з усіх Січей і тому не встигла по-справжньому сформуватися.

У другому розділі “Формування станових ознак українського козацтва” В. Щербак простежує витoki козацького права, вказує на його зв'язок з нормами українського звичаєвого права, котре було використане і при упорядкуванні “Литовського Статуту”, розкриває розвиток процесу козацького правотворення, який відбувався в умовах зростаючої ролі козацтва, посилення українського національно-визвольного руху. Важливе місце у даному розділі займає аналіз процесу формування реєстрового козацтва, котрий з часів М. Грушевського практично не досліджувався в українській історіографії. В. Щербак слушно вказує на реальне, а не міфічне існування реформи козацтва, проведеної з волі короля Речі Посполитої Стефана Баторія, вказує на її значення і наслідки, не завжди передбачувані і самим Баторієм. Тут автору варто було б вказати на зв'язок даної реформи з молдавськими виправами козацтва в часи Івана Підкови. Те, що останній став молдавським господарем, засвідчило могутність козацтва і провіщало його державотворчі акції у майбутньому в самій Україні. Саме це, на наш погляд, прискорило реформу козацтва Баторієм, дало змогу відтягти неминучий конфлікт між Річчю Посполитою та Січчю.

Розділ третій “Правове утвердження козацького стану” починається з аналізу автором проблеми особового й етнічного складу запорозького козацтва, включно з реєстровцями. У першому випадку автор добре справився із завданням, дав досить повну картину особового складу козацької старшини, що є цінним для дослідників козацької генеалогії, бо серед козацької старшини XVI ст. — першої третини XVII ст. легко можна знайти безпосередніх або ймовірних родичів сподвижників Богдана Хмельницького, протопластів ряду козацьких родів. Коли ж мова йде про етнічний склад козацтва, то автор приділяє даному питанню надто мало уваги, а деякі його висновки дозволяють трактувати їх двозначно, навіть в супереччю тому, що твердив В. Щербак у своїх інших працях. Отже, коли йдеться про Реєстр Війська Запорозького 1649—1650 рр., то не збираюся заперечувати висновок автора про те, що в Реєстрі можна знайти прізвища, типові для 23 національностей. Однак В. Щербак не вказав чомусь про співвідношення між цими національностями, згідно з прізвищами реєстру. За висновками німецької дослідниці Реєстру Війська Запорозького 1649—1650 рр. З. Любер, у останньому, беззаперечно, переважають українські прізвища (понад 90 %), а всі інші (польські, молдавські, російські, тюркські і т. д.) разом узяті становлять менше 10 %. У зв'язку з цим автору варто було б обережніше підходити до вибору адекватного терміна і підкріпити конкретними фактами таке твердження, згідно з яким “багатоетнічний склад козацтва, безумовно, впливав на формування його станової свідомості” (с. 90). У другому і третьому параграфах даного розділу В. Щербак аналізує шляхи й основні етапи формування козацького стану, перетворення козацької старшини в окремих соціальних прошарках у середині XVII ст.

Найважливішим у монографії є, на наш погляд, розділ четвертий “Зародження станової і національної свідомості”. Саме тут проаналізовано становлення свідомості козацького стану, його менталітету, вказано на те, що козацтво усвідомлювало спадковість між Київською Руссю й сучасною їм Україною. Причому дане усвідомлення відбувалося під активним впливом українського православного духовенства. В супереччю “новомодним” теоріям деяких сучасних українських авторів, котрі прагнуть довести деструктивну роль козацтва в історії, його соціальної егоїзму, прагнення обмежитися у боротьбі проти Речі Посполитої задоволенням виключно своїх станових інтересів, В. Щербак переконливо засвідчує, що козацтво все більше усвідомлювало себе як захисника загальнонаціональних інтересів і не випадково стало авангардною силою у національно-визвольній боротьбі українського народу. Автор звернув увагу на важливі визнання, котрі походять і з документів керівників повстань кінця XVI — середини XVII ст., та з документів тих, хто ці повстання придушував і котрі засвідчують державотворчу роль козацтва, прагнення до відродження власної незалежної Української держави. У світлі даних тенденцій, намічених попередниками Богдана Хмельницького, цілком логічними є вимоги самого Богдана до членів уряду Гетьманщини, щоб його називали “самодержцем”, “великим князем руським і молдавським”, навіть і те, що вже у 1649 р. православне духовенство в Україні поминає його в екстенах під час богослужінь як “государя”. Дуже добре розкрита В. Щербаком роль козацтва як оборонця православної церкви. Слушним є його висновок про те, що “конфесійний фактор відіграв важливу роль у формуванні станової свідомості козацтва, розвитку визвольного руху першої половини XVII ст.” (с. 126).

Не позбавлена монографія і деяких недоліків. Дивує відсутність навіть посилань на дослідження таких відомих спеціалістів, як О. Апанович, І. Бугич, Я. Ісаєвич, М. Ковальський та ін. Між тим, у працях останніх можна знайти, наприклад, важливі публікації документів М. Дорошенка, Я. Мітли, С. Кішки, та ін., згаданих у роботі гетьманів.

Коли йдеться про “козаків-татар” (у 1528 р.) (с. 81), то слід було б зазначити, що останні ніякого відношення до запорожців не мали, бо козаками називали також легку кінноту у війську Речі Посполитої. Коли йдеться про Івана Нечипоренка, то варто було б розшифрувати це прізвище: мова йде про добре відомого Івана Золотаренка — брата дружини Богдана Хмельницького (с. 77). Мабуть, не варто було вживати подекуди застарілі оцінки і терміни, як, наприклад, “московська авантюра Лжедмитрія I” (с. 129). Внаслідок цієї так званої авантюри в Московській державі впала династія, на престол сів сам Лжедмитрій, пізніше — королевич Владислав і т. д., а що найважливіше, завдяки зусиллям запорожців Україні були повернуті землі Сіверщини. І нехай Річ Посполита була не державою-матір'ю, а мачухою для України, однак з'єднання в одній державі етнічних українських земель було прогресивним явищем.

На жаль, монографія не позбавлена друкарських помилок (с. 20, 23, 29, 117 та ін.). Однак ці недоліки не можуть серйозно вплинути на загальну позитивну оцінку монографії В. Щербака, котра буде корисною всім, хто досліджує історію українського козацтва.

Ю. А. МИЦИК (Київ)

СТУДІЇ З АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА. — Т. 1.

Український державний науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства.

К., 1996. — 166 с.

У 70-х рр. Головархів УРСР порушив питання про створення філіалу Всесоюзного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. Однак у Москві вирішили, що існуючого інституту цілком досить для всіх республік. Після того, як Україна стала незалежною, необхідність в науково-дослідному архівознавчому центрі зрозуміли всі. Незважаючи на несприятливу економічну ситуацію, уряд виділив кошти, і з початку 1995 р. Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства розгорнув свою діяльність.

Успішність роботи наукової установи теоретичного профілю вимірюється насамперед рівнем її друкованого органу. Оцінити діяльність цього інституту за перші два роки існування тепер є можливість. Перший том “Студій з архівної справи та документознавства” вийшов з друку. Це видання показує, що спеціалізований науково-дослідний інститут українських архівістів успішно пройшов етап становлення.

Щорічник відкривається статтею директора інституту В. Ляхоцького “Основні напрями діяльності Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства”. Серед цих напрямів — архівознавство, документознавство, забезпечення схоронності документів, автоматизація архівних технологій, економіка архівної справи, науково-інформаційне забезпечення архівних установ. Інститут у співдружності з працівниками установ НАН України, вузів, музеїв та архівів розпочав підготовку “Нарисів з історії архівної справи України”. Одночасно забезпечується підґрунтя для праці по створенню у найближчому майбутньому “Української архівної енциклопедії”. Необхідність в такому узагальнюючому виданні відчувають всі, хто має справу з архівами.

Спеціалісти інституту, як повідомляє В. Ляхоцький, започаткували науково-дослідну роботу в галузі сучасних технологій архівозберігання. Спільно з фахівцями Національної парламентської бібліотеки розроблена програма фізичної схоронності бібліотечних і архівних фондів, орієнтована на розв'язання комплексу проблем зберігання, реставрації